

Володимир Набоков
Говорять російською
(оповідання)

Тютюнова крамниця Мартина Мартиновича міститься в наріжному будинку. Недарма тютюнові крамниці мають пристрасть до рогів: Мартин Мартинович торгує жваво. Вітрина невелика, проте добре впорядкована. Невеликі дзеркала оживляють виставку. Внизу, у вибоїнах блакитного оксамиту, пістрявляють коробки цигарок із назвами тією лощеною міжнародною говіркою, що слугує і для назв готелів; а вище, у своїх легких ящиках, скаляться лави сигар.

Свого часу Мартин Мартинович був заможним поміщиком: він знакомий у моїх дитячих спогадах дивовижним трактором. А з його сином Петею ми разом хворіли на Майн Ріда та скарлатину, тож тепер, по п'ятнадцяти набитих усякою всячиною роках, мені приємно було заходити до тютюнової крамниці на людному розі, де торгував Мартин Мартинович.

Утім, починаючи з минулого року, не самі лише спогади пов'язують нас. Має Мартин Мартинович таємницю, і в таємницю цю я втаємничений. «Ну що, усе по-старому?» — пошепки питаю я, і він так само тихо, озираючись, відповідає: «Так, слава Богу, все спокійно». Ця таємниця цілком нечувана. А почалося ж із такої дурниці!..

Пам'ятаю, я їхав до Парижа, і напередодні від'їзду просидів до вечора у Мартина Мартиновича. Душу людини можна порівняти з універсальною крамницею, у якої дві вітрини — очі. Судячи з очей Мартина Мартиновича, у моді були теплі, коричневі відтінки; судячи з його очей, товари в його душі були прекрасної якості. А яка густа бородища, що так і виблискує козацькою міцною сивиною... А плечі, зріст, постава... Колись ходив про нього поголос, ніби він шаблею розрубав в повітрі хустку: подвиг Левового Серця! Тепер свій брат, емігрант, примовляв із заздрістю: «Не здався чоловік!»

Дружина його була пухка, лагідна стара з бородавкою біля лівої ніздрі. Від часів революційних поневірянь у неї на обличчі жив зворушливий тик: вона швидко косилася на небо. Петя був тієї ж здоровезної статури, що й батько. Мені подобалася його м'яка похмурість і несподіваний гумор. У нього було велике пухке обличчя, про яке батько казав: «Оце пика, за три дні не обійдеш», і рудувато-русьве, завжди розкуйовджене волосся. Петі належав у нелюдній частині міста крихітний кінематограф, що давав дуже скромний прибуток. Ось і вся родина.

Той день напередодні від'їзду, що я провів, сидячи біля прилавка і дивлячись, як Мартин Мартинович приймає покупців: злегка, двома пальцями, зіпнеться об прилавок, потім ступне до полиці, виплесне коробку і запитає, нігтем великого пальця розмикаючи її: «Айне раухен?»¹ — той день мені запам'ятався ось чому: раптом із вулиці ввійшов Петя, розпатланий і темний від люті. Племянниця Мартина Мартиновича зібралася повернутися до матері в Москву, і Петя щойно ходив до представництва. Поки один представник давав йому довідку, інший, що вочевидь мав стосунок до політичного управління державою, заледве чутно прошепотів: «...шляється всіляка білогвардійська наволоч...»

«Я міг би зробити з нього кашу, — мовив Петя, ляснувши кулаком об долоню, — але, на жаль, згадав про тітку в Москві».

«Деякі грішки в тебе на душі вже є», — м'яко прогуркотів Мартин Мартинович. Він

натякав на надзвичайно кумедний випадок. Не так давно, у день своїх іменин, Петя вирушив до радянської книгарні, що псує своєю присутністю одну з найчарівніших берлінських вулиць. Там продаються не лише книжки, а й усілякі кустарні дрібнички. Петя вибрав молоток, розмальований маками та прикрашений відповідним для більшовицького молотка написом. Крамар поцікавився, чи не бажає він купити ще щось? Петя відказав: «Так, бажаю» — і кивнув у бік невеликого гіпсового погруддя пана Ульянова. За погруддя і за молоток він заплатив п'ятнадцять марок і потім, не кажучи ні слова, тут-таки на прилавку гахнув цим молотком по цьому погруддю, та так, що пан Ульянов розсипався.

Я любив цю розповідь, як любиш, приміром, милі примовки незабутнього дитинства, від яких стає тепло на душі. При словах Мартин Мартіновича я зі сміхом поглянув на Петю. Але Петя похмуро стенив плечима і насупився. Мартин Мартінович, попорпавшись у шухляді, підніс йому найдорожчу цигарку в крамниці. Проте Петя і тут не прояснився.

До Берліна я повернувся через пів року. Якось недільного ранку мене потягнуло до Мартин Мартіновича. У будні можна було пройти до нього крізь крамницю, бо просто за нею містилася його квартирка: три кімнати та кухня. Але, звісно, того недільного ранку крамниця була зачинена, і вітрина опустила своє ґратчасте забрало. Я мимохідь глянув крізь ґрати на червоні та золоті коробки, на смагляві сигари, на скромний напис у кутку: «Говорять російською», подумав, що виставка стала якось ще веселішою, і пройшов через двір до Мартин Мартіновича. Дивна річ — і сам Мартин Мартінович здався мені ще веселішим, бадьорішим, яснішим, ніж раніше. А Петю так і впізнати було годі: його масні патли були зачесані назад, широка, злегка сором'язлива усмішка не покидала його губ; він був насичено мовчазним, і якась радісна заклопотаність, наче він ніс у собі цінну ношу, пом'якшувала всі його рухи. Одна тільки мати була так само бліда, як і колись, і той самий зворушливий тик легкою зірницею миготів на її обличчі. Ми сиділи в їхній охайній вітальні, і я знав, що решта дві кімнати — Петіна спальня та спальня його батьків — такі ж затишні й чисті, і ця думка була мені приємною. Я пив чай із лимоном, слухав м'яку говірку Мартин Мартіновича і не міг позбутися враження, що в їхній квартирі з'явилося щось нове, якийсь веселий таємничий трепет, як, скажімо, буває в домі, де є молода породілля. Рази два Мартин Мартінович стурбовано позирав на сина, і той одразу підводився, виходив із кімнати, а повернувшись — ледь кивав батькові: все, мовляв, іде як слід.

Щось нове і для мене загадкове було і в розмові старого. Говорили ми про Париж, про французів, і раптом він питає: «А скажіть, голубчику, яка найбільша тюрма в Парижі?» Я відповів, що не знаю, і став розповідати про один тамтешній режув-театр, де з'являються дами, вифарбовані в синій колір. «Це ще що! — перебив мене Мартин Мартінович. — Ось, приміром, кажуть, що жінки в тюрмах дряпають тиньк і ним білять собі щоки чи там шию». На підтвердження своїх слів він приніс зі своєї спальні товстий том німецького криміналіста і відшукав у ньому главу про тюремне життя-буття. Я пробував змінити тему, але яку б нитку я не обирав, Мартин Мартінович майстерними поворотами підштовхував її так, що ми раптом опинялися за міркуваннями про людяність безстрокового ув'язнення порівняно зі стратою чи про хитрі способи, які вигадуює злочинець, аби вирватися на білий світ.

Я був збентежений. Петя, який обожнював усілякі механізми, копірився складаним ножиком у пружинках свого годинника й тихо посміювався. Його мати вишивала, зрідка

підсуваючи до мене то сухарі, то варення. Мартин Мартинович, усією п'ятірнею впившись у свою розпатлану бороду, скося бликнув на мене рудим оком, і раптом щось у ньому прорвалося. Він гепнув долонею об стіл і звернувся до сина: «Не можу більше, Петю, усе йому розповім. Бо лусну». Петя мовчки кивнув. Дружина Мартина Мартиновича встала, аби піти на кухню, і лагідно похитала головою: «Який ти, проте, балакун». Мартин Мартинович поклав руку мені на плече, струснув мене так, що, якби я був садовою яблунею, з мене б яблука так і посипалися, — і заглянув мені в обличчя. «Попереджаю вас, — мовив він, — я повім вам таку таємницю, таку таємницю... що вже й не знаю. Глядіть же — анітелень! Зрозуміли?»

І, близько нахилившись до мене, обдаючи мене запахом тютюну й власним міцним старечим душком, Мартин Мартинович розповів мені воістину надзвичайну історію².

«Це трапилося, — почав Мартин Мартинович, — невдовзі після вашого від'їзду. Зайшов покупець. Він, видно, не помітив напису у вікні — звернувся до мене німецькою. Підкреслимо це: якби він напис помітив, то в мою емігрантську крамничку б не зайшов. Я одразу впізнав у ньому росіянина, за прононсом. Та й пика в нього теж була російська. Я, звісно, пустив у хід рідну мову, запитав, там, за яку ціну, який сорт. Він неприємно здивувався, подивився якимось отак на мене, досить нахабно кинув: “Чому це ви вирішили, що я росіянин?” Я щось відповів, цілком, здається, добродушно, і став відраховувати для нього цигарки. Цієї миті ввійшов Петя. Він побачив мого покупця і цілком спокійно мовив: “Оце приємна зустріч”. Потім мій Петя до нього підходить впритул і кулачищем — трах по вилиці. Той заціпенів. Як мені потім Петя пояснив, вийшов не просто нокаут, коли людина одразу ляпається на підлогу, а нокаут особливий; Петя, виявляється, ударив із відтяжкою, і той, стоячи, заснув. І наче стоячи спить. Потім він став повільно хилитися назад, як вежа. Тут Петя зайшов ззаду нього і підхопив під пахви. Усе це було вкрай несподівано. Петя сказав: “Поможи, батю”. Я запитав його, що він, власне кажучи, робить? Петя тільки повторив: “Поможи”. Я Петю добре знаю — нічого тобі там, Петю, усміхатися, — і знаю, що він чоловік солідний, тяжкодум і дарма людей не оглушує. Ми протягли оглушеного з крамниці в коридор і далі в Петіну кімнату. Тут я почув дзвоник: хтось зайшов до магазину. Добре, звісно, що цього раніше не сталося. Я — назад до крамниці, відпустив товар, потім, на щастя, з'явилася дружина з покупками, і я одразу посадив її торгувати, а сам, нічого не кажучи, махом до Петі в кімнату. Чоловік лежав із заплющеними очима на підлозі, а Петя сидів біля столу й отак замислено розглядав деякі предмети, як-от: великий шкіряний портсигар, пів дюжини непристойних листівок, гаманець, паспорт, старий, але на вигляд справний револьвер. Він одразу пояснив мені, у чому справа: як ви, певно, здогадуєтеся, це були речі, витягнуті з кишень чоловіка, а сам чоловік був не хто інший, як той представник, який — ну, пам'ятаєте, Петя розповідав — висловився щодо білої наволочі? — о-о! І, судячи з деяких паперів, був він справжнісінький гепоушник. Ну добре, сказав я Петі, от ти чоловіка по пиці шмагонув — за діло чи не за діло — це інше питання, — але поясни мені, будь ласка, як ти тепер маєш намір чинити? Ти, видно, забув про тітку в Москві? “Так, забув, — сказав Петя. — Нам треба щось придумати”».

І ми вигадали. Спочатку дістали міцну мотузку та рушник, туго-натуго скрутили його, а рушником заткнули рота. Поки ми над ним потіли, він очуняв і розплющив одне око. Пика зблизька виявилася, доповім вам, поганою та ще й дурною; якесь луцення на лобі, вусики, ніс дулею. Залишивши його лежати на підлозі, ми з Петею зручно вмостилися по сусідству й розпочали судове засідання. Ми радилися довго. Нас не так займав сам факт

образи — то була, звісно, дрібниця, — нас займала вся його, так би мовити, професія, його діяння в Росії. Останнє слово було надане підсудному. Коли ми вивільнили рушник із його рота, він якось застогнав, захлинувся, але нічого не сказав, окрім: «Ви в мене почекайте, ви в мене тільки почекайте...» Рушник був знову зав'язаний, і засідання тривало. Голоси спершу розділилися. Петя вимагав смертної кари. Я знайшов, що він на смерть заслуговує, але пропонував замінити кару довічним ув'язненням. Петя подумав і зі мною погодився. Я додав: хоч злочини він, безумовно, чинив, але перевірити цього ми не можемо; що злочином є вже сама його служба; що наш обов'язок полягає лише в тому, аби його знешкодити, і край. Тепер слухайте далі.

У кінці коридору є в нас ванна. Кімнатка темна-претемна, з біленою залізною ванною. Вода частенько бастує. Бувають таргани. У цій кімнатці так темно через те, що віконце зовсім вузьке і розташоване під самою стелею, — а крім того, просто навпроти віконця на відстані аршина, а то й менше — здорова цегляна стіна. І ось у цій-то комірчині ми й вирішили тримати в'язня. Це була Петіна думка — так-так, Петю, кесареве кесареві. Звісно, спершу треба було певним чином камеру облаштувати. Спочатку ми перетягли бранця в коридор, аби він був поблизу, поки ми працюємо. Тут моя дружина, яка щойно зачинила на ніч крамницю і йшла до кухні, нас і запримітила. Вона дуже здивувалася, навіть обурилася, але потім збагнула наші доводи. Вона в мене тиха. Петя насамперед розгвинтив міцний стіл, що стояв у кухні, відбив йому ноги і здобутою дошкою забив віконце у ванній. Потім він відкрутив крани, прибрав циліндр, що слугував для нагрівання води, і у ванні розіслав матрац. У наступні дні, звісно, ми запроваджували всілякі поліпшення: змінили замок, прилаштували засув, залізом оббили дошку у вікні, — і все це, зрозуміло, не дуже гучно; сусідів у нас, як ви знаєте, немає, але все-таки треба було діяти обережно. Вийшла справжня тюремна камера, і в неї ми посадили гепеушника. Мотузку розплутали, рушник розв'язали, попередили: якщо кричатиме, то ми його сповиємо знову, та надовго, і, переконавшись, що він зрозумів, для кого у ванну покладено матрац, заперли двері й усю ніч, чергуючись, вартували.

Відтоді почалося в нас нове життя. Я вже був не просто Мартин Мартинович, а Мартин Мартинович — тюремний наглядач. Спочатку в'язень був так приголомшений подіями, що поводився тихо. Невдовзі, проте, він очуняв і, коли ми принесли йому обід, зчинив ураганну лайку. Не можу повторити, як цей чоловік лаявся: скажу тільки, що він у найцікавіші положення ставив мою покійну матінку. Вирішено було добряче йому втлумачити, який його юридичний статус. Я пояснив йому, що в тюрмі він залишиться до кінця своїх днів, що якщо я помру раніше, то, як спадок, передам його Петі, що мій син своєю чергою передасть його моєму майбутньому онукові і так далі, і тим самим він стане ніби традицією нашої родини, родовою коштовністю. Між іншим я згадав і про те, що якщо, крий Боже, доведеться нам переїхати на іншу берлінську квартиру, то він буде зв'язаний, покладений у спеціальну скриню і спокійнісінько переїде з нами. Я попередив його далі, що в одному лише разі йому буде дано амністію. А саме: він вийде на волю того дня, коли луснуть більшовики. Нарешті, я йому пообіцяв, що годуватимуть його добре, куди краще, ніж мене годували, коли свого часу я сидів у «чрезвычайці», і що як особливу пільгу йому видаватимуть книжки. І справді, донині він, здається, жодного разу не поскаржився на харчі. Щоправда, спочатку Петя пропонував годувати його воблою, але як він не нишпорив, вобли в Берліні не знайшлося. Доводиться його годувати по-буржуйському. Вранці, рівно о восьмій годині, ми з Петею входимо, ставимо біля його ванни миску гарячого супу з м'ясом і буханець сірого хліба. Заодно виносимо судно —

прехитрий прилад, який ми спеціально для нього придбали. О третій годині він отримує склянку чаю, а о сьомій годині — знову суп. Ця система харчування є наслідуванням системи, що застосовується в найкращих європейських в'язницях. Щодо книжок було складніше. Ми скликали сімейну раду і для початку зупинилися на трьох книгах: «Князь Срібний», «Байки» Крилова і «За вісімдесят днів навколо світу». Він оголосив, що цих «білогвардійських брошур» читати не стане, але книжки ми в нього залишили, і в нас є всі підстави думати, що він їх із задоволенням прочитав.

Настрої його змінювалися. Він притих. Вочевидь, вигадував щось. Бути може, він сподівався, що поліція стане його шукати. Ми переглядали газети, але в них не було ні слова про зниклого чекіста. Певно, інші представники вирішили, що людина просто втекла, і воліли зам'яти справу. До цього періоду роздумів належить його спроба вислизнути або бодай дати про себе знати зовнішньому світові. Він тупцював по камері, тягнувся, мабуть, до вікна, пробував розхитати дошки, пробував стукати, але ми йому дечим пригрозили, і він стукати перестав. А одного разу, коли Петя сам увійшов до нього, він на нього кинувся. Петя ніжно обійняв його і посадив назад у ванну. Після цього випадку він знову перемінився, став зовсім добрий, навіть жартував, і, нарешті, спробував нас підкупити. Запропонував величезну суму, обіцяв її дістати через когось. Коли і це не допомогло, він став хникати, а потім лаятися дужче, ніж раніше. Зараз він у стадії похмурої покірності, яка, боюся, до добра не приведе.

Щодня ми його вигулюємо коридором, а двічі на тиждень провітрюємо при відчиненому вікні; зрозуміло, вживаємо при цьому всіх застережних заходів, аби він не кричав. По суботах він приймає ванну. Нам самим доводиться митися на кухні. По неділях я читаю йому коротенькі лекції і даю викурити три цигарки — у моїй присутності, звісно. Про що ці лекції? Та про всяку всячину. Про Пушкіна, наприклад, або про Давню Грецію. Тільки немає одного — політики. Він політики абсолютно позбавлений. Наче взагалі такої штуки на світі не існувало. І знаєте що? Відтоді як я тримаю одного чекіста під замком, відтоді як служу вітчизні, я просто інша людина. Бадьорий і щасливий. І справи пішли краще, так що і утримувати його не так важко. Він обходиться мені десь марок у двадцять на місяць, рахуючи витрати на електрику: у нього там зовсім темно, тож удень від восьмої до восьмої горить одна слабка лампочка.

Ви питаєте, з якого він середовища? Та як вам сказати. Йому двадцять чотири роки, син мужика, школу, навіть сільську, навряд чи закінчив, був, як то кажуть, «чесним комуністом», учився тільки політичної грамоти, що по-нашому означає квадратура круглих дурнів, — от і все, що знаю. Та зрештою, якщо бажаєте, я вам його покажу. Тільки пам'ятайте, пам'ятайте — анітелень!»

Мартин Мартинович пішов у коридор. Ми з Петею рушили за ним. Старий у своїй затишній домашній куртці й справді скидався на тюремного наглядача. На ходу він вийняв ключ, і в тому, як він устроїв його в замок, було щось майже професійне. Замок двічі хруснув, і Мартин Мартинович відчинив двері навстіж.

Це була зовсім не темна конура, а прекрасна простора ванна кімната, яка буває в упорядкованих німецьких будинках. М'яко горіло приємне для ока електричне світло, прикрите розмальованим веселеньким абажуром. У лівій стіні сяло дзеркало. На столику біля ванни були книжки, блищала тарілочка з почищеним апельсином, стояла непочата пляшка пива. У білій ванні, на матраці, прикритому чистою ковдрою, з великою подушкою під потилицею, лежав угодований, яскравоокий, оброслий бородою хлопець у кудлатому купальному халаті з панського плеча і в теплих м'яких нічних туфлях.

«Ну як?» — звернувся до мене Мартин Мартинович. Мені було смішно, я не знав, що сказати. «О-он там було вікно», — вказав пальцем Мартин Мартинович. Вікно, і справді, було чудово забите. В'язень позіхнув і відвернувся до стіни. Ми вийшли. Мартин Мартинович з усмішкою торкнувся засува. «Не втече, дідька лисого, — мовив він і потім замислено додав: — Цікаво все-таки знати, скільки років він там сидітиме...»

¹ «Айне раухен?» - тут: одну папіросу? (нім.)

² *Прим. авт. У цій історії, зрозуміло, усі риси й прикмети, що могли б натякнути на справжнього Мартина Мартиновича, свідомо переінакшені. Кажу це для того, щоб цікаві не шукали дарма «тютюнової крамниці в наріжному будинку».*

1923 р.

м. Берлін

Переклад: А.Невідомий